

יחסי הגומלין בין דמוגרפיה, טריטוריה וזמן בעיצוב המדיניות הציונית והישראלית – 1897–1951

אביבה חלמיש

האוניברסיטה הפתוחה

המאמר דן ביחסי הגומלין בין שלושה משתנים בעיצוב המדיניות הציונית והישראלית: **דמוגרפיה**, שמשמעה נתונים סטטיסטיים ופרשנותם, השערות לגבי התפתחויות עתידיות ואף משאלות לב במה שנוגע למספר המוחלט והיחסי של היהודים בארץ ישראל ולמספרם של יהודים בעולם הצריכים, רוצים ויכולים להגר אליה; **טריטוריה**, כלומר הגבולות של המדינה היהודית; והזמן העומד לרשותה של הציונות ליצור רוב יהודי בארץ ישראל, וזה העומד לרשותה של מדינת ישראל לביסוסו של הרוב היהודי בשטחה.

בלב המאמר ניצבת הטענה שמאז ההחלטה על "ציונות ציון" שקיבלה ההסתדרות הציונית ב-1905, וביתר שאת מאז כינון המנדט הבריטי על ארץ ישראל ועד שנת 1951, שיקולים דמוגרפיים היו דומיננטיים ומכריעים בעיצוב המדיניות הציונית. טענה נוספת היא שבתולדות הציונות וישראל היו לסוגיה הדמוגרפית שני צדדים, ארץ ישראל והגולה, וכי עד 1951 האינטרסים של היישוב ושל ישראל הם שהכתיבו את מדיניות העלייה הציונית והישראלית.

למאמר מטרה כפולה: לאשש את הטענה בדבר הדומיננטיות של השיקולים הדמוגרפיים ועליונות השיקולים הארץ-ישראליים באמצעות הצגה וניתוח של מקרי בוחן בצמתים של הכרעות גורליות; ולהציע פרשנות חלופית או נוספת לאלה הקיימות במחקר ובשיח הציבורי באשר למניעים שהביאו לקבלת ההחלטות באותם צומתי הכרעה.

מילות מפתח: דמוגרפיה, עלייה, הגירה יהודית, תוכנית החלוקה 1937, תוכנית בילטמור (1942), תוכנית המיליון, הגדה המערבית, העלייה הגדולה (1948-1951), תקנות העלייה 1951.

מבוא

היהודים בארץ ישראל ולמספרם של יהודים בעולם הצריכים, רוצים ויכולים להגר אליה. לצד השיקולים הדמוגרפיים פעלו שני משתנים נוספים: טריטוריה – גבולותיה של המדינה היהודית העתידה לקום בארץ ישראל, ומ-1948 – של מדינת ישראל; וזמן – הזמן העומד לרשותה של הציונות ליצור רוב יהודי שיצדיק ריבונות יהודית בארץ ישראל, והזמן שיעמוד לרשותה של מדינת ישראל לביסוסו של הרוב היהודי בשטחה.

המאמר דן אפוא ביחסי הגומלין בין שלושה משתנים: דמוגרפיה, טריטוריה וזמן, ומטרתו כפולה. האחת – לאשש את הטענה בדבר עליונות השיקולים הדמוגרפיים באמצעות הצגה וניתוח של מקרי בוחן בצמתים של הכרעות גורליות; השנייה – להציע פרשנות חלופית

התנועה הציונית נוסדה כתנועה לשחרור לאומי השואפת להקים ישות מדינית לעם הפזור ברחבי תבל בטרטוריה שנשלטה על ידי מעצמה חיצונית (תחילה האימפריה העות'מאנית ולאחר מכן בריטניה), והייתה בה אוכלוסייה ערבית. בלב המאמר ניצבת הטענה כי מאז שהחליטה ההסתדרות הציונית ב-1905 על "ציונות ציון", וביתר שאת מאז כינון המנדט הבריטי על ארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה, שיקולים דמוגרפיים היו דומיננטיים ומכריעים בעיצוב המדיניות הציונית. בשיקולים דמוגרפיים הכוונה לנתונים סטטיסטיים ולפרשנותם, להשערות לגבי התפתחויות עתידיות ואף למשאלות לב במה שנוגע למספר המוחלט והיחסי של

גיאוגרפיים. לשיטתו של רופין מטרת הציונות הייתה אוטונומיה יהודית בארץ ישראל והדבר יתאפשר, לדעתו, רק לאחר שהיהודים יהיו בה רוב מכריע ורוב אדמותיה יהיו בבעלותם. הממצאים שאסף ב-1907 לימדו אותו שלא ניתן יהיה להשיג שני יעדים אלה בעתיד הקרוב, ואי לכך הוא ראה "הכרח גמור להגביל לפי שעה את המטרה הציונית מבחינת השטח. עלינו להשתדל להשיג אבטונומיה לא בארץ-ישראל כולה, אלא בגלילות מסוימים בלבד" (רופין 1937, עמ' 2).

השאלה הדמוגרפית על שתי פניה – מספרם של היהודים שהזדקקו, רצו או יכלו להגר לארץ ישראל ואפשרויות הקליטה של הארץ – לא עמדה באותה עת בראש סדר היום הציוני. ארץ ישראל הייתה נתונה תחת שלטון שהתנגד להגירה גדולה של יהודים, ובו בזמן היה לבעיות הדוחקות של המוני עם ישראל במזרח אירופה פתרון מעבר לאוקיינוס. הצהרת בלפור וכיבוש הארץ בידי הצבא הבריטי עוררו תקוות ורצון לעלות לארץ ישראל בעיקר בקרב יהודי מזרח אירופה, שסבלו באותה עת מרדיפות ומפרעות. קשה במיוחד היה מצבם של יהודי אוקראינה, שנקלעו בחורף 1918-1919 לשדה קרב בין "הלבנים" ו"האדומים", ומשלהי 1917 ועד 1920 נהרגו שם עשרות אלפי יהודים, רבבות נפצעו, נשים נאנסו ורכוש רב של יהודים נשדד והושחת. ואולם כיוון שבארץ שלט אז ממשל צבאי בריטי שלא התיר הגירה של יהודים אליה, ראשי ההסתדרות הציונית ניסו להניא עולים-בכוח מלהגיע לארץ ישראל והסבירו זאת בחוסר הבהירות בדבר גורלה המדיני של הארץ, ובעיקר משום שהתנאים הכלכליים בה אינם מאפשרים קליטת עולים (חלמיש 2006, עמ' 15-17).

נושא דגל ההתנגדות לקו המתון והזהיר של ההנהגה היה מקס נורדאו, שבשנים 1919-1920 יצא בסדרת נאומים ומאמרים שבמרכזם הסיסמה: 'עלייה המונית ובלא כל דיחוי לארץ-ישראל' (נורדאו, תשכ"ב, עמ' 98). הוא הסביר זאת בכך ש"המונינו בארצות הפוגרומים שואפים לנער מעל רגליהם את אבק הארצות הללו, שהוא רווי בדמם – לא לאחר חמישים שנה, לא מחר, אלא היום!" (נורדאו, תשכ"ב, עמ' 64-65). הצעתו המעשית הייתה להביא לארץ ישראל חצי מיליון עולים לאלתר: "או שנעשה רוב מכריע בארץ-ישראל עכשיו, או שהארץ תהא אבודה בשבילנו לעולמים" (נורדאו, תשכ"ב, עמ' 133). כלומר, אף כי דיבר על הצורך הדחוף לעזור ליהודי מזרח אירופה הנתונים במצוקה, מספר העולים שנקב נורדאו יסודו בצרכים מדיניים ציוניים: קביעת עובדה דמוגרפית עוד לפני שבריטניה תקבל את המנדט על הארץ (נורדאו, תשכ"ב, עמ' 98).

או נוספת לאלה הקיימות במחקר ובשיח הציבורי באשר למניעים שהביאו לקבלת ההחלטות באותם צומתי הכרעה.

לשיטתו של רופין מטרת הציונות הייתה אוטונומיה יהודית בארץ ישראל והדבר יתאפשר, לדעתו, רק לאחר שהיהודים יהיו בה רוב מכריע ורוב אדמותיה יהיו בבעלותם.

שאלת הדמוגרפיה עלתה לסדר היום הציוני כנושא המחייב התייחסות מעשית ודחופה רק באמצע שנות ה-30 של המאה ה-20, כשנראה היה שמתקרב מועד ההחלטה על עתידה המדיני של ארץ ישראל, והיא הגיעה לכלל משמעות של ממש בעקבות ההמלצות של ועדת פיל (1937). אי לכך, הדיון בארבעים השנים הראשונות של ההסתדרות הציונית הוא בבחינת הקדמה לזה העיקרי, שתחנותיו הן:

1. החלטת הקונגרס הציוני העשרים בעניין תוכנית החלוקה שהציעה ועדת פיל (1937).
2. התוויית המדיניות הציונית לתקופה שלאחר תום מלחמת העולם השנייה (1942).
3. הגדרת המטרה המדינית של הציונות בסוף מלחמת העולם השנייה (1944-1946).
4. שאלת כיבושה של הגדה המערבית במלחמת העצמאות (1948).
5. מדיניות העלייה של ישראל בשנותיה הראשונות (1948-1951).

1897-1937: ניצני ההתמודדות של ההסתדרות הציונית עם הבעיה הדמוגרפית

במצעה הראשון של ההסתדרות הציונית (תוכנית באזל', 1897) הוצגה מטרת הציונות כרכישת "מקלט בטוח במשפט פומבי לעם ישראל בארץ-ישראל". מנהיגי הציונות היו מודעים מלכתחילה למגבלות של ארץ ישראל כיעד להגירה גדולת ממדים, ומאז שהוחלט בשנת 1905 על "ציונות ציון" היה ברור שממדיו הדמוגרפיים של הפתרון הציוני למצוקות היהודים מותנים באפשרויות הקליטה של ארץ ישראל. זמן קצר לאחר מכן החלה ההסתדרות הציונית בפעילות מעשית בארץ ישראל בניצוחו של ארתור רופין, אשר היה הראשון שהצביע על הקשר בין דמוגרפיה וטריטוריה בהגשמת מטרות הציונות בארץ ישראל. במהלך סיורו בארץ בשנת 1907 נוכח רופין לדעת שבידי היהודים, שהיו 10% מאוכלוסיית ארץ ישראל, היו רק 1.5% משטחה, וכי הקרקעות שבבעלותם היו מרוכזות בשלושה גושים

היהודים היו אז פחות מ-17% מכלל האוכלוסייה בארץ ישראל המערבית, קל וחומר משני עברי הירדן. בה בעת הייתה בהסתדרות הציונית התנגדות להבעת נכונות לויתור על השאיפה לרוב יהודי בארץ ישראל. כשאמר חיים ויצמן בריאיון עיתונאי: "אין לי אהדה או הבנה לדרישה לרוב יהודי" דבריו התקבלו בהסתייגות ואף בזעם, והיו מהגורמים לאי-בחירתו לנשיאות התנועה ב-1931 (גולני וריינהרץ, 2020, עמ' 323-340, ציטוט: עמ' 329).

בעת ביקורו של סר ג'ון הופ-סימפסון בארץ בשנת 1930, הוא הפנה לבני שיחו היהודים שאלה: "האם לא היה לכם די זמן להיות כוח יותר גדול בארץ, למה לא השתמשתם בזמן הזה?"

עד אמצע שנות ה-30 של המאה ה-20 השאיפה לרוב יהודי בארץ ישראל הייתה אפוא "הלכה ואין מורין כן" בפומבי. עם זאת, הנאמנות לשאיפה זו הייתה נייר הקלמס להשתייכות למחנה הציונות. כך למשל השומר הצעיר, שדגל במשך שנים רבות בפתרון דו-לאומי של שאלת ארץ ישראל, מעולם לא ויתר על שני עקרונות: המשך העלייה ללא הגבלה מספרית וחתימה בלתי מתפשרת לרוב יהודי בארץ ישראל. בכך הוא היה שונה מגופים אחרים שדגלו בפתרון דו-לאומי, כמו ברית שלום ואיחוד, שהיו מוכנים לוותר על התביעה לרוב יהודי ולהתפשר על ממדי העלייה, ובכך הוציאו עצמם מהכלל הציוני.

ביוני 1932 העריך חיים ארלוזורוב (ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית) שסיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל וההכרעה על עתידה המדיני ניצבים מעבר לפינה. והמסקנה: על ההסתדרות הציונית "לשאוף ליישובם המהיר ככל האפשר של מאות אלפי יהודים בארץ, כדי להבטיח לפחות שיווי-משקל ממשי בין שתי האומות אשר בה". על סמך הנתונים הדמוגרפיים והתפרוסת הגיאוגרפית באותו זמן חזר ארלוזורוב אל הרעיון שהעלה רופין בשנת 1907 – לצמצם את השטח שבו תתגשם הציונות: "במקום ארץ-ישראל כולה – רק מחוזות או חלקים מסוימים ממנה", אלא שגם בשטחים הללו היהודים לא היו אלא מיעוט. מציאות דמוגרפית עגומה זו הובילה את ארלוזורוב למסקנה מהפכנית (הוא כתב זאת במכתב חשאי לחיים ויצמן, שלא פורסם ברבים עד לאחר הקמת מדינת ישראל): נדרשת תקופת מעבר שבה ישלוט המיעוט היהודי "כדי למנוע את הסכנה של השתלטות מצד הרב הלא-יהודי ושל מרד נגדו. [...] במשך תקופת-מעבר זו תוגשם מדיניות שיטתית של

הביטוי המעשי העיקרי של השאלה הדמוגרפית היה ממדי ההגירה היהודית לארץ ישראל, שהיו אחד הנושאים המרכזיים בתולדות ארץ ישראל המנדטורית. שאלת ההגירה מילאה תפקיד מכריע בעמדות של שלוש צלעות המשולש הארץ-ישראלי: השליטים הבריטים, הרוב הערבי שהתנגד להגירה יהודית בעקיבות והמיעוט היהודי שראה בה נושא שאינו ניתן למיקוח ולויתורים (Halamiš, 2020). הקו המנחה של מדיניות ההגירה המנדטורית היה עקרון יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ (חלמיש, 2003), וההסתדרות הציונית נתנה לו את הסכמתה (דוח פיל, פרק י, פסקה 65)¹, בין היתר משום שהאמינה (עד ראשית שנת 1936) כי עלייה במלוא יכולת הקליטה הכלכלית אכן תביא, בעזרתם הכספית של יהודי התפוצות, לרוב יהודי בארץ ישראל בעתיד הנראה לעין. במהלך שנות ה-20 לא עמדה השאלה הדמוגרפית בראש סדר היום המנדטורי ולא מילאה תפקיד של ממש בניהול המדיניות הציונית. נהוג לתייג את שנות ה-20 כשנות ההחמצה הגדולה של הציונות, משום שהיא לא השכילה להגדיל במידה משמעותית את האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בשנים שבהן התנגדות הערבים להגירה יהודית הייתה רדומה ומדיניות ההגירה המנדטורית הייתה על טוהרת עקרון יכולת הקליטה הכלכלית. בעת ביקורו של סר ג'ון הופ-סימפסון בארץ בשנת 1930, הוא הפנה לבני שיחו היהודים שאלה: "האם לא היה לכם די זמן להיות כוח יותר גדול בארץ, למה לא השתמשתם בזמן הזה?"² לאחר זמן קצר, בתחילת שנות ה-30, אחזה במנהיגי הציונות התחושה שהחול בשעון הציוני הארץ-ישראלי אוזל והולך, וקרוב המועד שבו ייחרץ עתידה המדיני של הארץ. כלקח מן התגובה המדינית הבריטית על מאורעות 1929 ועל רקע המהלכים לקראת יתר עצמאות בארצות השכנות שהיו תחת שלטון מנדטורי, היה ברור להם שחייבת להיות בארץ ישראל מאסה יהודית קריטית לפני שיוכרע עתידה המדיני באופן שינציח את מעמד היהודים בה כמיעוט.

ההסתדרות הציונית נמנעה מלצאת בהכרזות פומביות על מטרותיה, כל עוד המציאות הדמוגרפית לא הצדיקה הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. בעניין זה הייתה לממד הזמן משמעות של עיתוי: מתי נכון להכריז על השאיפה ליצור רוב יהודי בארץ ישראל? בקונגרס הציוני ה'ז' ב-1931 הציעו הרוויזיוניסטים שהקונגרס יכריז בגלוי כי "המטרה הסופית" של הציונות היא הקמת מדינה יהודית בעלת רוב יהודי בכל שטח המנדט בארץ ישראל, משני עברי הירדן. ברוב של 162 מול 62 הוחלט לא להעלות את ההצעה להצבעה, לא בשל התנגדות לעצם תוכנה אלא משיקולים של דמוגרפיה ועיתוי:

פיתוח, עליה והתיישבות", שתיצור מציאות דמוגרפית וטריטוריאלית חדשה (ארלוזורוב, ל"ת, עמ' 333–342).³ זמן קצר לאחר מכן, בעקבות עליית הנאצים לשלטון והחמרת מצבם של היהודים במזרח אירופה, התבררה המשמעות בכלל והדמוגרפית בפרט של אירוע שהתרחש בשנת 1924: שינוי חוקי ההגירה בארצות הברית באופן שנעל כמעט לחלוטין את שעריה בפני מהגרים ממזרח אירופה. תחילה הייתה לכך השפעה חיובית על ממדי העלייה: בעוד שבשנת 1924 היגרו לארצות הברית 59% מכלל המהגרים היהודים ורק 16.4% פנו לארץ ישראל, הרי ב-1925 התמונה הייתה הפוכה: 52.1% מכלל המהגרים היהודים עלו לארץ ישראל ורק 15.6% שמו פעמיהם לארצות הברית (גורביץ וגרץ, תש"ה, עמ' 13). גל העלייה הרביעית, שהגיע לשיאו ב-1925, יצר לזמן מה תחושה שהינה-הינה מגיעים לארץ ישראל המוני יהודים, ולא יחלוף זמן רב עד שתיווצר בה מאסה דמוגרפית יהודית. אך האופטימיות התפוגגה בשלהי 1925 כשהמשק היהודי נקלע למשבר כלכלי שבמהלכו, בשנת 1927, מספר היהודים שעזבו את הארץ היה כמעט כפול מזה של הנכנסים אליה. בראשית שנות ה-30 החלה התאוששות, ובשנים 1933–1935 עלו יותר מ-130 אלף נפש. בתמונת ראי לאופטימיות הציונית שעורר גל גדול זה של הגירה יהודית, הוא הגביר את החשש של הערבים מאובדן מעמדם כרוב בארצם והיה גורם מרכזי לפרוץ המרד הערבי באביב 1936 (דוח פיל, פרק י, פסקה 5).⁴ או אז נפתחה תקופה חדשה בתולדות ארץ ישראל, שבמהלכה היה על ההסתדרות הציונית לעצב את מדיניותה תוך שקלול יחסי הגומלין בין שלושת המשתנים: דמוגרפיה, טריטוריה וזמן (עיתוי).

פולמוס החלוקה, 1937: נכונות להצטמצמות טריטוריאלית מטעמי דמוגרפיה וזמן

ביולי 1937 פורסם רשמית דוח הוועדה המלכותית (ועדת פיל), שהוטל עליה לחקור את הסיבות למרד הערבי ולהמליץ על צעדים לעתיד. הוועדה הגיעה למסקנה ש"סכסוך שאינו ניתן לדיכוי פרץ בין שתי עדות לאומיות בגבולותיה הצרים של ארץ קטנה", כש"מיליון ערבים עומדים במלחמה, גלויה או נסתרת, עם 400,000 יהודים לערך" (דוח פיל, פרק כ, סעיף 5). הוועדה הציעה לסיים את המנדט ולחלק את ארץ ישראל לשלושה: מדינה יהודית עצמאית שתשתרע על פני מישור החוף והגליל; אזור ערבי שיכלול כ-85% משטח ארץ ישראל ויאוחד עם עבר הירדן במסגרת מדינה עצמאית; ואזור שיישאר תחת שלטון מנדטורי קבוע: ירושלים ובית לחם, ופרוזדור שמוצאו ביפו.

המסקנות של ועדת פיל עוצבו על רקע המצב הדמוגרפי הקיים (והשערות לגבי התפתחותו בעתיד) והתפרוסת הגיאוגרפית של האוכלוסייה. הרעיון היה "להפריד את האיזורים, שבהם רכשו היהודים קרקעות והתיישבו בהם, מן האיזורים, המיושבים כולם או ברובם על ידי הערבים" (דוח פיל, פרק כ"ב פסקה 17), וכי "יש לתת מקום מספיק בגבולות המדינה היהודית לגידול האוכלוסייה ולהתיישבות" (פרק כ"ב פסקה 18). לשם כך נכלל הגליל במדינה היהודית, אף כי בחלקים ממנו התגוררו כמעט רק ערבים. הקושי העיקרי של הוועדה בהתוויית קווי החלוקה היה נעוץ באי-היכולת למתוח קווים שיפרידו לחלוטין בין יהודים לערבים – קווים שמצידם האחד יהיו רק שטחים בבעלות יהודית ומן העבר האחר בבעלות ערבית בלבד. על פי חישוביה של הוועדה, באזור המיועד למדינה היהודית נמצאו 225 אלף ערבים בקירוב ואילו בשטח הערבי לעתיד היו רק 1,250 יהודים. אי לכך הציעה הוועדה להגיע להסכם על חילופי קרקעות ואוכלוסייה: "רצוי שחילופים אלה יוצאו אל הפועל מתוך רצון חופשי, אך בלי תבירה יש לעשותם בכפייה" (פרק כ"ב פסקאות 35–43).

לצד המלצותיה אלה, שהן יותר ידועות, העלתה הוועדה אפשרות נוספת ופחות מוכרת, למקרה שתוכנית החלוקה לא תתקבל ויוחלט על המשך המנדט. ליבה של ההמלצה החלופית הוא שינוי דרמטי במדיניות ההגירה המנדטורית: במקום הנוהג (פורמלי, לפחות) של ניהול ענייני ההגירה היהודית על פי שיקולים כלכליים בלבד, להבא יובאו בחשבון גם נימוקים מדיניים, חברתיים ופסיכולוגיים בקביעת ממדי ההגירה היהודית (פרק י, פסקה 73; ופרק י"ט פסקה 10). ובאופן מעשי:

מכאן ואילך יהא גבול מסוים לזרם השנתי של העליה היהודית. מציעים אנו כי ממשלת הוד מלכותך תקבע "נקודת גובה מדינית" לעליה היהודית, אשר תכלול עליה יהודית לכל סוגיה. נקודת גובה זו תקבע למשך חמש השנים הבאות ב-12,000 איש לשנה ובמשך תקופה זו אין להכניס בשום אופן ובשום שנה מספר גדול מזה (פרק י, פסקה 97).

ההמלצה החלופית יושמה מייד בספר הלבן שפורסם ביולי 1937, אשר קבע שבמשך שמונת החודשים הבאים תותר עלייה יהודית של לא יותר מ-8,000 נפש (Great Britain, 1937).

ההיגיון מאחורי מספר המהגרים היהודים היה ברור לכול: הקפאת יחסי הכוחות הדמוגרפיים בין היהודים לערבים בארץ ישראל והנצחת מעמדם של היהודים

בדומה לחילוקי הדעות בתקופת הממשל הצבאי הבריטי (1918-1920) באשר לעליית יהודים לארץ ישראל בעת מצוקה אקוטית בגולה, גם בפולמוס החלוקה ובגיבוש המדיניות הציונית מאז ואילך היו להיבט הדמוגרפי שני צדדים, ובזה הסדר: האחד – הצורך להגדיל את האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל לשם יצירת רוב שיביא לריבונות, או לפחות למאסה דמוגרפית שלא תאפשר להתעלם מהיישוב היהודי בכל תוכנית לגבי עתידה המדיני של ארץ ישראל; השני – מספרם של היהודים בגולה שמצבם מחייב הגירה או שברצונם לעלות לארץ ישראל. שני הצדדים בפולמוס החלוקה העלו את מצוקת יהודי אירופה כנימוק לעמדתם, אך בחינת דבריהם מעידה שהם חשבו במונחים ארץ-ישראליים. הדבר בא לידי ביטוי מוחשי במספרי העולים שנקבו המתפלמסים – סביב 100 אלף בשנה במשך עשר-עשרים השנים הבאות. מספרים אלה היה בכוחם לחולל תמורה דמוגרפית בארץ ישראל, אך הם היו רחוקים מלתת מענה למצוקה הגוברת של יהודי אירופה, ולא הדיקו אפילו את ממדי הריבוי הטבעי שלהם.

להנהגה הציונית היה ברור שלא ניתן היה באותה עת להקים מדינה יהודית בכל שטחה של ארץ ישראל, ועל כן היא הייתה נכונה לדון באפשרות להקים מייד מדינה יהודית בחלק מהארץ, בהנחה שמדינה יהודית קטנה אבל ריבונית תוכל לנהל מדיניות הגירה משלה ולהביא לארץ יותר יהודים מן המכסה שקצבו הבריטים.

תחושה הזמן הדוחק שבה היו נתונים מנהיגי הציונות מאז ראשית שנות ה-30 נבעה מניתוח המציאות הארץ-ישראלית. שוב ושוב חזרה התופעה: המלחמה הממששת ובאה, שמפניה הם הזהירו, הדליקה נורות אדומות בלוח הבקרה הארץ-ישראלי. עתידה של ארץ ישראל הוא שהצריך לדעתם עלייה גדולה ומהירה. כך למשל עולה מדבריו של ארלוזורוב בשנת 1932 (ארלוזורוב, ל"ת), ומדברים שאמר ברל כצנלסון ב-1935: "מי שרואה מה אופף אותנו כאן, מה אורב לנו כאן, מי שרואה את הסיטואציה הפוליטית העולמית [...] את סכנת המלחמה הממלאה את חלל עולמנו, איננו יכול לזלזל כל שהוא בצו החמור: **לחתור אל הכמות המכסימלית ככל המוקדם**" (מושב הוועד הפועל הציוני, 1935, עמ' 151; [ההדגשות שלי]).

לקראת סוף שנות ה-30, כשנראה היה שעלולה לפרוץ מלחמה עולמית, קיבל הממד הדמוגרפי משמעות נוספת שדוח פיל היטיב להציג אותה:

בה כמיעוט, בערך שליש מאוכלוסייתה. בשנת 1937 העריכו הבריטים שההפרש בין הריבוי הטבעי של הערבים לזה של היהודים עומד על 12 אלף נפש בשנה, וכשנתיים לאחר מכן עלה המספר ל-15 אלף. במאי 1939 הצהירה הממשלה הבריטית בפה מלא שמספר העולים בחמש השנים הקרובות, 75 אלף, נקבע כך שחלקה של האוכלוסייה היהודית יגיע לכשליש מכלל האוכלוסייה בארץ, ולאחר מכן תהיה ההגירה היהודית מותנית בהסכמת הערבים (גילוי דעת, 1948).

הקונגרס הציוני העשרים שהתכנס בקיץ 1937 קיבל את עצם הרעיון של חלוקת הארץ והקמת מדינה יהודית רק בחלק ממנה, והסמך את ההנהלה "לנהל משא ומתן לשם בירור התוכן המסוים של הצעת הממשלה הבריטית לייסוד מדינה יהודית בארץ-ישראל", ו"אם כתוצאה ממשא ומתן זה תסתכם תכנית מסוימת לייסוד מדינה יהודית, תובא הצעת התכנית לקונגרס נבחר מחדש לשם דיון והחלטה" (הקונגרס הציוני העשרים, ל"ת, עמ' 359-360). הדיון האקדמי והציבורי בפולמוס החלוקה מתמקד בדרך כלל בהיבטים הטריטוריאליים של הצעת החלוקה, אולם לא ניתן להבין את עמדת תומכי רעיון החלוקה בלי להביא בחשבון את ההצעה החלופית על משמעותה הדמוגרפית – הגבלה שרירותית של ההגירה היהודית, חיסול הסיכוי לרוב יהודי בארץ ישראל וסתירת הגולל על האפשרות לכונן אותה כישות ריבונית יהודית. להנהגה הציונית היה ברור שלא ניתן היה באותה עת להקים מדינה יהודית בכל שטחה של ארץ ישראל, ועל כן היא הייתה נכונה לדון באפשרות להקים מייד מדינה יהודית בחלק מהארץ, בהנחה שמדינה יהודית קטנה אבל ריבונית תוכל לנהל מדיניות הגירה משלה ולהביא לארץ יותר יהודים מן המכסה שקצבו הבריטים.

שניים מתוך תשעת סעיפי "עמדת ההסתדרות הציונית כלפי מסקנות הוועדה המלכותית והחלטת הממשלה הבריטית" מתייחסים ישירות לענייני דמוגרפיה (הקונגרס הציוני העשרים, ל"ת, עמ' 359-360):

(ה) הקונגרס פוסל את ההצעות הנפסדות שהוצעו על-ידי הוועדה המלכותית כדרך להגשמת המנדט: קיצוץ העליה, קביעת מכסימום פוליטי לעליה במקום יכולת קליטה כלכלית [...].

(ו) הקונגרס מביע את מחאתו הנמרצה ביותר נגד החלטת ממשלת הוד מלכותו לקבוע, מתוך מתן נימוקים פוליטיים, מיכסה מכסימלית כוללת לעליה יהודית על כל סוגיה למשך שמונת החודשים הקרובים.

על "קומונוולט יהודי", וזאת מטעמים טקטיים; היה ברור לכול שהכוונה היא למדינה (ישיבת הנה"ס, 1942ב). בדיונים שהתקיימו לפני אשרור התוכנית (ראשית אוקטובר 1942, והתאריך משמעותי, כפי שיובהר להלן), קבע בן-גוריון:

תפקיד הציונות הוא לאחר המלחמה לקחת באמצעים ממלכתיים, במסשטבים [היקפים/ממדים] אחרים שני מיליונים יהודים להושיב אותם בארץ-ישראל בבת אחת, להעביר שני מיליונים יהודים, את הדור הצעיר מאירופה, **אם יישאר עוד**, להושיבו בארץ-ישראל [...] דבר מעין זה נעשה בימינו אלה, הושיבו 2 מיליונים יוונים במשך 18 חודשים" [ההדגשה שלי] (ישיבת הנה"ס, 1942א).

תוכנית בילטמור התקבלה בעיצומה של מלחמה משנה סדרי תבל, שיצקה יסוד של אופטימיות באשר לסיכויי הקמתה של מדינה יהודית, **לפני** שנודע דבר ההשמדה השיטתית של היהודים באירופה. ובכל זאת בראשית נובמבר 1942 סייג בן-גוריון את דבריו: "אם יישאר עוד" דור צעיר באירופה. אולם גם לאחר שההנהגה הציונית הפנימה בהדרגה את ממדי הקטסטרופה שניחתה על יהודי אירופה, היא המשיכה לדבוק פומבית בסיסמה "שני מיליון" עד אמצע שנת 1944.

בעת הכנת הדרישות שיוגשו לבעלות הברית בסוף המלחמה (אמצע 1944) הבהיר בן-גוריון שהתוכן הממשי של התביעה הציונית הוא להביא מייד מיליון יהודים לארץ ישראל. הוא הודה שבמקור פירושה של תוכנית בילטמור היה להביא מייד בתום המלחמה שני מיליון יהודים לארץ, אולם "אני לוקח בחשבון מה שקרה בינתיים [...] השמדת 6 מיליונים יהודים. [...] משום כך אני עכשיו אנקוט מספר, אולם מספר זה נובע מתוך העובדה הזאת. לדעתי התוכן הממשי של תביעתנו הוא להביא מיד מיליון יהודים לא"י". הוא אמר זאת לפני שחרב ההשמדה ניחתה על יהודי הונגריה, ומתוך תקווה ש"גורל המיליון שנשאר בהונגריה [יהיה] יותר טוב" (ישיבת הנה"ס, 1944). מאין יבואו מיליון יהודים? תחילה יש להביא לארץ את "כל הפליטים היהודים שישארו באירופה" ו"אחר כך את כל היהודים מהארצות הערביות" שאת מספרם הוא העריך ב-800 אלף. גם בצומת הכרעה זה המספרים שנקב היו נטועים במציאות הארץ-ישראלית: "אם תקום עובדה, שיביאו לא"י מיליון יהודים – הסכסוך עם הערבים נגמר. [...] במקרה שבא"י יהיו מיליון וחצי יהודים – הסכסוך הזה נגמר" (ישיבת הנה"ס, 1944).

גם היהודים צריכים להבין, כמו כל אדם אחר, כי מלחמה עולמית שניה איננה, לדאבון לב, בלתי אפשרית, ובעקב החליפות והתמורות שמלחמה תביא עמה, הן קל לשער את המסיבות שבהן יהא על היהודים לסמוך בעיקר על כוחותיהם להגנת הבית הלאומי. מכאן, איפוא, נמוק שני וחזק מאד לחפזון. יותר שירבו העולים יותר יהיה צבא-בכוח. "יש בטחון במספרים", אמר עד יהודי. ועוד: "אם יניחונו במצב של מיעוט תמיד, הרי לא בית לאומי יהיה זה אלא פח מות" (דוח פיל, פרק ה' פסקה 21).

ומה באשר ל**ירושלים**, שעל פי הצעת החלוקה הייתה אמורה להיות חלק מאזור מנדטורי קבוע? גם מי שקיבלו את עצם רעיון חלוקת הארץ התנגדו למפה שהציעה ועדת פיל, ובין הצעותיהם לשינוי נכללה הדרישה לצרף את ירושלים למדינה היהודית העתידית. הם התייחסו בדבריהם לירושלים החדשה (ולא לעיר העתיקה), ואף כי בעמדתם מעורבות סיבות לאומיות ורגשיות, יסודה בשיקולים דמוגרפיים: כשישית מיהודי ארץ ישראל התגוררו אז בירושלים. כך אמר ויצמן לצירי הקונגרס:

מה הם אפוא השינויים ההכרחיים לפי דעתנו, בכדי שההצעה תוכל לשמש בסיס למשא ומתן? ראשית כל, זה נוגע לשאלת **ירושלים**; ל-70,000 היהודים בירושלים יש ערך רב בשבילנו, ויש לנו תביעה מוצדקת שירושלים החדשה, המאוכלסת ברובה המכריע ביהודים, תסופח למדינה היהודית (הקונגרס הציוני העשרים, ל"ת, עמ' 71 [ההדגשה במקור]).

'תוכנית בילטמור', 1942: מקסימליזם דמוגרפי וטריטוריאלי

ראשי הציונות העריכו שבעקבות מלחמת העולם השנייה יתחוללו במזרח התיכון תמורות מדיניות, וכשם שבמהלך מלחמת העולם הראשונה השיגה הציונות הבטחה ל"בית לאומי" בארץ ישראל, כך בתום מלחמת העולם השנייה היא תשיג תמיכה בינלאומית בכינונה של ארץ ישראל כולה כמדינה יהודית. באביב 1942 התוותה ההסתדרות הציונית את מדיניותה ליום שאחרי המלחמה במסמך הידוע בשם 'תוכנית בילטמור' ועיקריה, לצורך הדיון הנוכחי, הם פתיחת שערי הארץ לעלייה יהודית והקמת מדינה יהודית בכל שטחה של הארץ (בהחלטות דובר

ופומבי באוגוסט 1945, בפנייתו של נשיא ארצות הברית הארי טרומן לממשלה בריטניה. הוא חזר והופיע בדיון וחשבון של הוועדה האנגלו-אמריקנית באביב 1946, וכן בדוח של ועדת מוריסון-גריידי זמן קצר לאחר מכן. הסירוב הבריטי לפנייתו של הנשיא טרומן לאפשר הגירת 100 אלף יהודים לארץ ישראל בתוך שנתיים עשה את העקורים למנוף לקידום הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל באמצעות מפעל ההעפלה. להעפלה נועד התפקיד להוכיח את הקשר בין פתרון שאלת העקורים היהודים באירופה להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. המטרה המובנת מאליה לכאורה, הגדלת האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל, לא הייתה המטרה הראשית של ההעפלה באותן שנים. ואכן ההעפלה לא הביאה להגדלת מספר היהודים שנכנסו לארץ ישראל בשנים 1945-1948 (עד הקמת המדינה) מעבר למכסה שבריטניה קצבה ממילא, כיוון שהשלטונות ניכו ממכסת 1,500 הרישיונות לחודש את מספר המעפילים שנכנסו לארץ (סיקרון, 1957, עמ' 2 לוח A1). הדרישה להעלות את היהודים מארצות האסלאם לא יכלה למלא תפקיד במאבק להקמת המדינה על פי הטקטיקה שנקטה ההסתדרות הציונית בניהולו, ומספר שורדי השואה באירופה היה מועט מכדי לחולל שינוי דמוגרפי משמעותי בארץ ישראל.

מייד עם היוודע דבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה אמר אליהו דובקין, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית: "יהודי המזרח יהיו אולי הראשונים לתוספת כוח בארץ, כי מי יודע מתי נוכל להגיע ליהודי אירופה, ותפקידנו להגדיל את היישוב בכול הדרכים".

תהליך ההפנמה של המציאות הדמוגרפית החדשה, זו של העם היהודי וזו הארץ-ישראלית, הבשיל בקיץ 1946. לאחר כשנה של מאבק שבו היו ליישוב הישגים צבאיים לא מבוטלים, הציונות לא התקדמה ולו צעד אחד לעבר הגשמת מטרתה כפי שהוגדרה בתום המלחמה. אדרבה, דומה היה שחלה נסיגה. הוועדה האנגלו-אמריקנית המליצה באביב 1946 שלעת עתה הארץ תהיה לא ערבית ולא יהודית, ובעתיד היא תהיה מדינה דו-לאומית (Report of the Anglo-American Committee, 1946). היא אף המליצה על העלאת 100 אלף יהודים בתוך שנתיים, אולם גם אילו נענתה בריטניה להמלצה זו, לא היה בה כדי לחולל מהפך דמוגרפי בארץ ישראל, שבה היו אז כ-600 אלף יהודים ופי שניים ערבים. גרועה אף יותר, מנקודת ראות ציונית, הייתה תוכנית מוריסון-גריידי שהתפרסמה בקיץ 1946,

תוכנית המיליון הייתה לתוכנית הרשמית של ההסתדרות הציונית לקראת תום המלחמה (הכהן, 1994). נוכח הממדים של השמדת יהודי אירופה והחשש שמא לא יהיו די גייסות להגשמת החזון של מדינה יהודית בכל ארץ ישראל, מוסדות ההסתדרות הציונית החלו לדון בהעלאת יהודים מארצות האסלאם (ויץ, 1989; Meir-Glitzstein, 2001). מייד עם היוודע דבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה אמר אליהו דובקין, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית: "יהודי המזרח יהיו אולי הראשונים לתוספת כוח בארץ, כי מי יודע מתי נוכל להגיע ליהודי אירופה, ותפקידנו להגדיל את היישוב בכול הדרכים" [ההדגשות שלי] (דובקין, 1942).⁵ בפועל, רק באמצע 1944 החלה ההסתדרות הציונית להתייחס לפוטנציאל הדמוגרפי של יהודי ארצות האסלאם כאל נקודה ארכימדית חדשה למינוף המפעל הציוני. אולם אף כי מתום מלחמת העולם השנייה עד הקמת המדינה התביעה להגירת יהודים לארץ ישראל מארצות האסלאם נכללה, במפורש ובמשמע, בכל ההצהרות, העדויות, התזכירים והדרישות של הסוכנות היהודית (Meir-Glitzstein, 2004, p. 44), לא ניתן היה לגייס את הפוטנציאל הדמוגרפי של יהודי ארצות האסלאם, שהוערך בכ-750 אלף נפש, למאבק הציוני בשנים 1945-1947, כפי שיוסבר בהמשך.

כנס פריז, קיץ 1946: שוב נכונות להצטמצמות טריטוריאלית משיקולי דמוגרפיה ועיתוי

המאבק הציוני התחדש בתום מלחמת העולם השנייה תחת סיסמה כפולה: הקמת מדינה יהודית בכל שטחה של ארץ ישראל והגירה מיידית של מיליון יהודים אליה. שני אגפיה של הסיסמה עברו שינויים בתוך זמן קצר. תחילה ומייד – האגף הדמוגרפי, ובהמשך (קיץ 1946) האגף הטריטוריאלי, מסיבות דמוגרפיות. בתום המלחמה הבחינה ההנהגה הציונית בין הדרישה ההצהרתית להגירה של מיליון יהודים לבין הבקשות הרשמיות הקונקרטיות, לאפשר ל-100 אלף שורדי שואה ועקורים להיכנס לארץ ישראל מייד. הדרישה הכללית יותר, זו שנקבה במספר מיליון, התייחסה ליהודים "מארצות אירופיות, מזרחיות ואחרות אשר שואפים, וזקוקים, להתיישב בבית העתיק של העם היהודי" (Ch. Weizmann to W.S. Churchill, 1945). הבקשה היותר קונקרטית ומעשית, לאפשר כניסה של 100 אלף יהודים, התייחסה רק לעקורים היהודים באירופה (M. Shertok to The High Commissioner, 1945). 100 אלף היה המספר הרווח לגבי ממדי ההגירה היהודית לארץ ישראל בשנתיים שחלפו מאז שהועלה לראשונה באופן רשמי

המציאות הדמוגרפית החדשה הובילה מייד להרחבת מעגל היהודים המועמדים לעלייה; בקיץ 1946 התאימה הציונות את הממדים **הטריטוריאליים** של שאיפותיה למציאות **הדמוגרפית** היהודית בארץ ובגולה, אגב התחשבות בגורם **הזמן**. ובניסוח אחר: הקטסטרופה הדמוגרפית שהנחיתה השואה על העם היהודי חייבה את הציונות לצמצם את הממד הטריטוריאלי של שאיפותיה כדי להשיג הסכמה בינלאומית להקמת מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל, ויפה שעה אחת קודם.

1948: הסתפקות במועט טריטוריאלי לטובת רוב דמוגרפי

במחקר ובשיח הציבורי מתנהל דיון מתמשך בשאלה מדוע לא נכבשה הגדה המערבית במהלך מלחמת העצמאות. את הדיון התניעה התייחסות מאוחרת לישיבת הממשלה הזמנית שהתקיימה ב-26 בספטמבר 1948, שבה כביכול העלה בן-גוריון הצעה לכבוש את הגדה המערבית, והיא נפלה על חודו של קול (שישה בעד ושבעה נגד). עיון מדוקדק בפרוטוקול של אותה ישיבה מעלה שבמהלכה לא עלתה שאלת כיבוש הגדה המערבית, ובן-גוריון כלל לא הביא תוכנית מפורטת לכיבוש הגדה המערבית או חלקים ממנה (לביד, 2012). דומה שהדיונים בדיעבד נולדו מתוך תחושת החמצה כפולה: החמצת ההזדמנויות להגדיל את שטחה של מדינת ישראל באמצעות כיבוש הגדה המערבית ולבסס את הרוב היהודי בה באמצעות הגברה והאצה של יציאת ערבים מתחומי המדינה (שלום, 1998).

מאליו מובן שהגברת היציאה של ערבים משטחי ישראל, ולאחר מכן מניעת שובם של פליטים פלסטינים לתחומי מדינת ישראל (עניין שאינו נדון במאמר הנוכחי), נעשו בראש ובראשונה משיקולים דמוגרפיים. בעניין כיבוש הגדה המערבית היו מעורבים שיקולים נוספים: לצד אי-הטלת ספק ביכולת **הצבאית** לבצע את המהלך היו חששות מפני ההשלכות **המדיניות** שלו, ועדיין גם ההימנעות מכיבוש הגדה המערבית יסודה בראש ובראשונה בשיקולים **דמוגרפיים**. ככל שחלף הזמן הושם הדגש במחקר ובשיח הציבורי על ההיבט הדמוגרפי, כשהוא נכרך בשאלת האופי היהודי והדמוקרטי של ישראל.

בדיון על אישור הסכמי שביתת הנשק שנערך בכנסת באפריל 1949 כך בן-גוריון יחדיו את שתי ה"החמצות" בזמן המלחמה ואת שני מאפייניה הרצויים של המדינה – יהודית ודמוקרטית, כשהתיבות "דיר יאסין" מסמנות פעולה ישראלית יזומה לעידוד היציאה של ערבים משטחה:

שמשמעותה הייתה המשך המנדט הבריטי ללא אופק של מדינה יהודית עצמאית.

או אז, בנקודת מפגש של שלושת המשתנים שעיצבו את המדיניות הציונית – דמוגרפיה, טריטוריה וזמן – הבינה ההנהגה הציונית שאין בפניה ברירה אלא לנסח מחדש את תביעותיה הטריטוראליות, לפני שייסגר חלון ההזדמנויות המדיני ויוחמץ כליל הסיכוי להקים מדינה יהודית. בכנס מורחב של הנהלת הסוכנות היהודית שנערך בפריס באוגוסט 1946 הוחלט כי "ההנהלה מוכנה לדון בהצעה לכינון מדינה יהודית בת-קיימא בשטח מתאים של ארץ-ישראל".⁶ הכוח המניע לקבלת ההחלטה היה נחום גולדמן, שאמר למשתתפי הכנס:

אני חשתי במשך שנים שחלוקת ארץ ישראל היא הדרך היחידה להתקדם. בילטמור אינה תוכנית ריאלי עתה, משום שאין לנו רוב יהודי ואיננו יכולים להמתין עד שיהיה לנו רוב להשיג מדינה. אני יודע שזו החלטה טרגית, אבל בפנינו רק הברירה בין שני דברים: שלטון בריטי עם מדיניות הספר הלבן או מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל.⁷

במחקר ובשיח הציבורי קיימים חילוקי דעות באשר לקיומו של קשר נסיבתי בין השואה להקמת המדינה. לצורך הדיון הנוכחי די בציון שני עניינים. האחד – השלכותיה הדמוגרפיות של השואה כמעט הצמיתו את הסיכוי להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. ערב המלחמה טענה ההסתדרות הציונית שמדינה יהודית בארץ ישראל היא הפתרון היחידי למצוקת היהודים באירופה, וכי יהודי אירופה שיבואו לארץ ייצרו בה מציאות דמוגרפית שתצדיק הקמת מדינה יהודית ריבונית. השואה קעקעה את הטענה הזו על שני אגפיה. העניין השני – בעוד השאלה אם השואה השפיעה על עמדותיהם של קובעי המדיניות במדינות החברות באו"ם שנויה במחלוקת, מוסכם שהייתה לה השפעה מטלטלת על עמדותיהם של מנהיגים יהודים, ציונים ולא-ציונים, כך שגם מי שהתנגדו להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל לפני השואה שינו את דעתם, ומקצת אלה שבעבר התנגדו נחרצות לחלוקת הארץ הבינו שאין מנוס מצמצום טריטוריאלי של השאיפות הציוניות, לנוכח מצבו הדמוגרפי של העם היהודי.

בעוד שבעת פולמוס החלוקה בשנת 1937 חששה ההנהגה הציונית שהשטח המוצע למדינה היהודית צר מלהכיל את כל היהודים הזקוקים לארץ ישראל, מאז סוף 1942 החשש היה שמא לא יהיו די יהודים לשם הקמת מדינה יהודית על פני כל הארץ. ראינו שההתמודדות עם

ירושלם והכיס הדרומי המכיל את בית לחם וחברון, שהיו בה כמאה אלף ערבים". ומה באשר להיבט הדמוגרפי? "הנחתי – בלי וודאות מוחלטת, אבל בסבירות מספקת – שרוב ערביי ירושלים, בית לחם וחברון יברחו, כאשר עשר ערביי לוד, רמלה, יפו, חיפה, טבריה וצפת, ואנחנו נשלוט על מלוא רוחב הארץ עד הירדן (מצפונה או מדרומה של יריחו) וכל ים המלח המערבי יהיה בידינו", אבל "לא היתה, מצדי כ'ל הצעה לכבוש את המשולש" (מכתב בן-גוריון, 1962).⁸

שנים רבות לאחר תום המלחמה פירט בן-גוריון בשיחה עם חיים גורי מה היו השיקולים הענייניים נגד הרחבת המסגרת הטריטוריאלית של מדינת ישראל בשלהי מלחמת העצמאות. כיבוש הגדה המערבית היה בעיניו בגדר "תפסת מרובה":

הסתבכות במרחב ערבי עוין היתה כופה עלינו ברירה שלא היינו יכולים, ולא היינו רוצים, לעמוד בפניה: הפעלת שיטות דירי-אסין למען גירוש מאות אלפי ערבים שבעת ההיא כבר לא היו נוטשים את בתיהם ובורחים מפנינו או קבלתם לתוכנו. הם היו מפוצצים מבפנים את המדינה הצעירה (גורי, 1986).

סמוך לתום מלחמת העצמאות, ניסח בן-גוריון את היחס הרצוי בעיניו בין שטח לאוכלוסייה, תוך הסטה מוחלטת של ההיבט הטריטוריאלי לעבר זה הדמוגרפי:

השאלה היא מהו האינטרס של מדינת ישראל בשעה זו. ובכן, האינטרס הוא קליטת עלייה. זהו אינטרס לאורך ימים [...] היינו יכולים אולי לכבוש את המשולש, את הגולן, את הגליל כולו. אולם, כיבושים אלה לא היו מחזקים את בטחוננו במידה שעשויה לחזקו קליטת עולים. בעלייה תלוי גורל המדינה (דברים במהלך התייעצות, 1949 [ההדגשה במקור]).

ואכן, הגדלת מספר היהודים במדינת ישראל תפסה מקום מרכזי במדיניות של ישראל מייד עם הקמת המדינה.

מדיניות העלייה הפתוחה 1948-1951: צרכים דמוגרפיים ושיקולי זמן במציאות טריטוריאלית נתונה

מייד עם הקמתה הנהיגה מדינת ישראל מדיניות של עלייה חופשית, וליתר דיוק – עלייה פתוחה. החלק בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל המגדיר את

מדינה יהודית בלי דירי-אסין בכל הארץ יכולה להיות רק בדיקטטורה של המיעוט. [...] מדינה יהודית במציאות הקיימת, אפילו רק במערכה של ארץ-ישראל, בלי דירי-אסין, היא בלתי אפשרית, אם תהיה דמוקרטית, כי מספר הערבים במערב ארץ-ישראל הוא יותר ממספר היהודים – ודיר-אסין – איננה הפרוגרמה שלנו! [...] אתם [התומכים בהשתלטות על שטחים נוספים בארץ-ישראל] רוצים שבשנת 1949 תהיה בכל הארץ מדינת ישראל דמוקרטית, או שאתם רוצים מדינה יהודית בכל ארץ-ישראל ושנאנחנו נגרש את הערבים [...] (השיבה העשרים, 1949).

שיקולים דמוגרפיים הם שעיצבו, יותר מכול, גם את עמדת הממשלה בשאלת סיפוח רצועת עזה למדינת ישראל בשנת 1949. לאחר ששר החוץ משה שרת הציג בישיבת הממשלה שדנה בעניין זה שיקולים לכאן ולכאן, הוא סיכם כך: "אם אנו תובעים את השטח לעצמנו, אנחנו מקבלים בבת אחת מאה וחמישים אלף ערבים, ורובם ירצו לחזור לבתיהם במדינה" (ישיבה מב/התשט, 1949). דברים דומים אמר שרת בוועדת החוץ של הכנסת: "סיפוח הרצועה פירושו נכונות לקבל את מאה ושבעים אלף הערבים לתחום ישראל. המיעוט הערבי שלנו יגיע בבת אחת לשלוש מאות אלף" (ועדת החוץ של הכנסת, 1949).

בן-גוריון נדרש שוב לשאלת היחס בין טריטוריה לדמוגרפיה ולמה שנחשב בעיניו החמצה במלחמת העצמאות, וכך כתב ביומנו בקיץ 1954:

אני נגד מלחמת התפשטות אלא אם זו תוטל עלינו. בעייתנו היא חוסר יהודים ולא חוסר שטח – בתקופה זו. כיבוש עד הירדן הוא רווח מפוקפק עכשיו. או שהערבים יישארו – ז"א תוספת של מיליון ערבים במדינה, יותר משאנו מסוגלים לשאת. [...] החמצנו בשעת מלחמת הקוממיות דבר מה חשוב – אבל הנעשה אין להשיב (יומן בן-גוריון, 1954).

במכתב פרטי ששיגר 14 שנים אחרי מלחמת העצמאות הבהיר בן-גוריון שלא התכוון לכבוש את כל הארץ, "כי ידעתי שהמדינה הקטנה שיש בה רק כשבע מאות אלף יהודים לא תיכון אם יישובה הערבי יעלה על היישוב היהודי, או אפילו יקטן ממנו רק במעט". עם זאת, ציון, הוא ראה חשיבות רבה בכיבוש ירושלים ובקשר לים המלח. לדבריו הוא הציע לממשלה (ב-1948) "לכבוש כל

אחד עם עקרונות מקובלים בארצות קולטות הגירה (ישיבת הנה"ס, 1951, עמ' 12).

במחקר ובשיח הציבורי העלתה לא אחת השאלה: הכיצד זה שינתה ממשלת ישראל את מדיניות העלייה שלה לפתע פתאום? דומה שנכון יותר לשאול מדוע התמהמהה ללחוץ על הבלמים. הסיבה המוצעת כאן היא התמשכותו של המרוץ הציוני והישראלי נגד הזמן בשני מסלולים, בארץ ובגולה, ולכן אף כי הקשיים בקליטת העלייה היו ידועים עוד קודם לכן, הניסיון להגביל את העלייה ולקבוע מכסות מקסימום כשל. גם אם התקבלו החלטות על הגבלת מספרי העולים בפרקי זמן נתונים, עד סוף 1951 הן נעקפו ולא נאכפו.

מה נשתנה אפוא בנובמבר 1951 מכל 42 החודשים שחלפו מאז הקמת המדינה (פיקאר, 2013, עמ' 69–87)? תילי תילים של הערכות ופרשנויות נכתבו על המניעים להחלטה על הגבלת העלייה, ובראשן הטענה שהיא נועדה בראש ובראשונה להגביל את העלייה מצפון אפריקה ובפרט ממרוקו (פיקאר, 1999, 2013, עמ' 63–110; צור, 2000). לכך נוספו המשבר הכלכלי ב-1951 והחשש מפני קריסת מערכות הבריאות והחינוך. מאמר זה אינו נדרש למידת תקפותם של הסברים אלה אלא מציע לבחון את הניסיון לשנות את מדיניות העלייה הישראלית בהקשר רחב יותר, מעבר ללקחי העלייה הגדולה של ראשית ימי המדינה וקשיי הקליטה באותן שנים. בשלהי 1951 דומה היה שהמרוץ הציוני נגד הזמן הגיע לקו הגמר בשני מסלולים: במדינת ישראל כבר היה רוב יהודי מוצק, ואף קהילה יהודית בעולם לא הייתה נתונה אז בסכנה קיומית מיידית.

תקנות 1951 לא האריכו ימים. הן התמוססו בהדרגה וסופן שבטלו וחלפו מן העולם במחצית השנייה של שנות ה-50. באמצע שנות ה-50 חל שינוי הדרגתי במדיניות העלייה – חזרה למדיניות פתוחה וללא מנגנון סינון – כשנראה היה שהקהילות היהודיות בצפון אפריקה עלולות להיקלע לסכנה בשל תהליך הדה-קולוניזציה, והיה חשש שהמדינות העצמאיות יגבילו או יאסרו את יציאת היהודים משטחיהן (פיקאר, 2013, עמ' 294–352). הפעם הגורם המכריע בעיצוב המדיניות היה מצבם של יהודים בגולה ולא דווקא שיקולים דמוגרפיים ישראלים.

עליונות השיקול הדמוגרפי הארץ ישראלי בעיצוב המדיניות הציונית והישראלית 1937–1951

הטענה המרכזית של המאמר היא שמאז 1905 התקיימו במסגרת עיצוב המדיניות הציונית יחסי גומלין בין שלושה משתנים: טריטוריה, דמוגרפיה וזמן, וכי מאז ראשית המנדט הבריטי על ארץ ישראל ועד 1951 הדמוגרפיה

אופייה של המדינה החדשה נפתח כך: "מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות". אחד מיעדי המדיניות של הממשלה הנבחרת הראשונה היה להכפיל את האוכלוסייה היהודית של המדינה בתוך ארבע שנים (הישיבה השמינית, 1949). בן-גוריון, בדרכו הנחרצת ובכישורו לסמן מטרה מרכזית הדוחקת הצידה כל שיקול אחר, הודיע בכנסת שעמדת הממשלה היא ש"בימינו אלה העלייה קודמת לקליטה [...]. העלייה אינה מותנית ומוגבלת באפשרויות הקליטה, וייתכן שיהיה זמן-מה [...] רווח בין העלייה ובין קליטתה הכלכלית. זהו צו הגורל" (הישיבה השמונים ושבע, 1949). כ-26 חודשים לאחר הקמת המדינה, שבמהלכם עלו כ-415 אלף נפש (הכהן, תשנ"ד, עמ' 328), קיבלה הכנסת את חוק השבות שמהותו מתמצית בחמש מילים: "כל יהודי זכאי לעלות ארצה". הייתה זו מדיניות הגירה ללא אח ורע וללא תקדים בארצות הגירה אחרות, שהרי ממשלת ישראל התערבה בתהליך ההגירה על כל שלביו: עידוד יהודים להגר, תשלום הוצאות הדרך שלהם, ובמקרים אחדים היא גם שלשה דמי כופר למדינות המוצא (Halamiš, 2008).

שני משתנים הכתיבו את מדיניות העלייה הפתוחה של ישראל: דמוגרפיה וזמן. ראינו שבראשית שנות ה-30 של המאה ה-20 נכנסה הציונות למרוץ כפול נגד הזמן: בארץ ישראל ובאירופה. הקמת המדינה לא שמה קץ למרוץ זה בשני מסלולים. בזה הארץ-ישראלי, השאיפה לרוב יהודי שליוותה את המדיניות הציונית לפחות מאז ראשית ימי המנדט לא חדלה לפעם גם אחרי הקמת המדינה. הפעם היה מדובר בחיזוק הרוב היהודי במדינת ישראל מבית ובחיזוקה של ישראל אל מול אויבים מחוץ. ובאשר למסלול שמחוץ לארץ ישראל, מעצבי המדיניות ומבצעי חששו פן יחולו שינויים במדיניות היציאה של המדינות שבהן היו ריכוזי יהודים (ארצות האסלאם ומזרח אירופה) וייסגר חלון ההזדמנויות, ושמה יהודים במקומות אחרים, בעיקר שארית הפליטה במערב אירופה, יתבססו במקומותיהם, יעדיפו "לשבת על סיר הבשר" או יתפתו ללכת ליעדים אחרים.

והינה, בשלהי 1951 החליטה הנהלת הסוכנות היהודית על שורה של כללים להסדרת העלייה, כשהכוונה הייתה להחיל אותם רק על ארצות ש"בהן אפשרית בחירת המועמדים לעלייה" – מילות צופן לארצות שאין דחיפות ביציאת היהודים מתחומיהן, והן: "מרוקו, תוניס, אלג'יר, טורקיה, פרס, הודו, ארצות אירופה המרכזית והמערבית וכו'". התקנות, שהיו למדיניות הרשמית של ממשלת ישראל, התייחסו לגיל העולים, למצבם הבריאותי וליכולתם להתפרנס בארץ, והן היו דומות ביסודן לאלה שנהגו בארץ בתקופת המנדט ועלו בקנה

לאחר שהעלייה שימשה אמצעי להקמת המדינה, הגיע תור המדינה לשמש אמצעי לקיבוץ גלויות, כנאמר במגילת העצמאות.

העלייה ה-*raison d'être* של מדינת ישראל, האתוס המלכד בתוך המדינה ואתוס מגייס בתפוצות. משלהי 1951 עד אמצע 1967 שוב לא נדרשו מעצבי המדיניות הישראלית להכריע בין שלושת המשתנים – דמוגרפיה, טריטוריה וזמן. בחינת יחסי הגומלין בין משתנים אלה לאחר מלחמת ששת הימים – תוך הידרשות לשאלה עד כמה עולה המדיניות של ישראל מאז 1967 בקנה אחד עם החזון, העקרונות והמדיניות שהנחו את התנועה הציונית מראשיתה ואת מדינת ישראל בשני העשורים הראשונים לקיומה – היא נושא למאמר נוסף.

פרופ' אביבה חלמיש היא פרופסור (אמריטה) במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה. תחומי המחקר שלה הם תולדות הציונות; הגירת יהודים במאה ה-20 כולל עלייה בלתי לגלית והעפלה; היישוב היהודי בתקופת המנדט; מדינת ישראל בראשיתה; הקיבוץ; תנועות נוער; ביוגרפיה היסטורית. כתבה וערכה יותר מתריסר ספרים ופרסמה עשרות מאמרים על היבטים שונים של תחומי התמחותה. ייסדה את הוצאת ספרי העיון (למדא עיון) של האוניברסיטה הפתוחה וכיהנה כחברה במועצה להשכלה גבוהה. avivaha@openu.ac.il

מקורות

- אולוזורוב, ח' (ל"ת) **יומן ירושלים**, עמ' 342-333. הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל.
- גולני, מ' וריינהרץ, י' (2020), **האב המייסד: חיים וייצמן, ביוגרפיה**, עם עובד.
- גורי, ח' (1986, 24 באוקטובר). בשולי אדרתו. **דבר**.
- גורביץ, ד', גרץ, א' ובקי, ר' (תש"ה). **העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ-ישראל**. המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- גילוי דעת על המדיניות בארץ-ישראל, מאי 1939 (מסמך פרלמנטרי 6019) ("הספר הלבן של מקדונלד") (1948). בתוך ב' יוסף, **השלטון הבריטי בארץ ישראל – פרשת כשלונו של משטר** (עמ' 294). מוסד ביאליק.
- דברים במהלך התייעצות מדינית על הסכמי שביתת הנשק** (1949, 12 באפריל). תיק פרוטוקולים של פגישות. ארכיון בן-גוריון.
- דובקין, א' (1942, 24 בנובמבר). דברים במזכירות מפא"י, בתוך ויץ, י' (1994). **מודעות וחוסר אונים – מפא"י לנוכח השואה** (עמ' 131). יד יצחק בן-צבי.
- [דוח פיל] **הרצאת הועדה המלכותית לפלשתינה (א"י): הוגשה לפרלמנט ע"י מזכיר הממשלה לענייני מושבות בפקודת הוד מלכותו בחודש יולי 1937**. מסמך פרלמנטרי 5479. דפוס גולדברג ודפוס עזריאל.

הייתה השיקול הדומיננטי. לזמן מה, בשנים 1933-1935, נדמה היה שהיעד של יצירת רוב יהודי בארץ ישראל שיצדיק את התביעה להקים מדינה יהודית ריבונית בכל שטחה של הארץ נמצא בהישג יד. ואולם כוחות חיצוניים – כלכליים, מדיניים וצבאיים בלמו את גידול האוכלוסייה היהודית באמצעות עלייה והרחיקו את המטרה הנכספת. או אז נהרתה בשנת 1937 ההסכמה לחלוקת ארץ ישראל ולהקמת מדינה יהודית רק בחלק ממנה, ובאופן זה לשנות את סדר הגשמת הציונות: לא עוד עלייה לשם יצירת רוב שיביא לריבונות אלא הקמת מדינה ריבונית באחת, וזו, בין מעלותיה, תאפשר להסתדרות הציונית לנהל מדיניות עלייה כהבנתה. במהלך מלחמת העולם השנייה נסוגה ההסתדרות הציונית לזמן מה מרעיון ההצטמצמות הטריטוריאלית, אולם הקטסטרופה הדמוגרפית שהמיטה השואה על העם היהודי – לא זו בלבד שהחזירה אותו לסדר היום הציוני אלא גם שכנעה את מנהיגי ההסתדרות הציונית שעליהם ליזום מהלכים לגיוס תמיכה בינלאומית בהשגת המטרה של הקמת מדינה יהודית רק בחלק משטחה של הארץ, מתוך תחושה של עתה או לעולם לא. עליונות השיקולים הדמוגרפיים ניכרת גם בהחלטות של ממשלת ישראל באשר להתפשטות הטריטוריאלית במלחמת העצמאות ובניהול מדיניות עלייה פתוחה בשנותיה הראשונות של המדינה.

טענה נוספת המוצגת במאמר היא שבתולדות הציונות וישראל היו לסוגיה הדמוגרפית שני צדדים: ארץ ישראל והגולה. מלכתחילה היו מנהיגי הציונות מודעים לכך שאין בכוחה של ארץ ישראל להכיל את כל יהודי העולם, ואף לא את כל אלה הזקוקים להגר מארצות מושבם בשל רדיפות למיניהן. עד 1951 הנתונים והאינטרסים של היישוב ושל מדינת ישראל הם שהכתיבו את המדיניות הציונית והישראלית. לאחר שהתבסס בישראל רוב יהודי מוצק פחת משקלו של השיקול הדמוגרפי הארץ-ישראלי בעיצוב מדיניות העלייה של ישראל וגבר משקלה של המחויבות של מדינת ישראל לעם היהודי ברוח "ישראל ערבין זה בזה". היה זה אחד הביטויים להיפוך התפקידים שהתרחש עם הקמת המדינה בין 'עלייה' ל'מדינה' על הציר אמצעי-מטרה בהגדרת יעדיה העליונים של הציונות. לאחר שהעלייה שימשה אמצעי להקמת המדינה, הגיע תור המדינה לשמש אמצעי לקיבוץ גלויות, כנאמר במגילת העצמאות. צידה השני של העזרה הכספית שקיבלה ישראל מיהודי העולם החופשי היה פתיחת שעריה לכל יהודי שצריך או חפץ לעלות. לאחר 1951 חדלו שיקולים דמוגרפיים לתפוס מקום מרכזי בעיצוב המדיניות הישראלית, ומדיניות העלייה הפתוחה הונעה בעיקר מהיותה של

רופין, א' (1937). אבטונומיה יהודית בארץ-ישראל [1907], בתוך **שלושים שנות בנין בארץ-ישראל** (עמ' 1-8). שוקן.
 שלום, ד' (1998). עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות של אחרי מלחמת העצמאות – בחינה מחודשת. **עיונים בתקומת ישראל**, 8, 149-110. <http://tinyurl.com/238zz3kw>.
 Ch. Weizmann to W.S. Churchill (1945, May 22). Weizman Archives, Rehovot.
 Great Britain, Colonial Office (1937). *Palestine: Statement by His Majesty Government*, Cmd. 5513. <http://tinyurl.com/yc7s985d>
 Halamish, A. (2008). Zionist immigration policy put to the test: Historical analysis of Israel's immigration policy, 1948-1951. *Journal of Modern Jewish Studies*, 7(2), 119-134. <https://doi.org/10.1080/14725880802124164>
 Halamish, A. (2020). Jewish immigration: The base of the Palestine triangle. in M.J. Cohen (ed.), *The British Mandate in Palestine: A centenary volume, 1920-2020* (p. 172-188). Routledge.
 M. Shertok to The High Commissioner for Palestine (1945, June 18). Central Zionist Archive, S25/2470.
 Meir-Glitzenstein, E. (2001). From Eastern Europe to the Middle East: The reversal in Zionist policy vis-a-vis the Jews of Islamic countries. *The Journal of Israeli History*, 20(1), 24-48. <https://doi.org/10.1080/13531040108576148>
 Meir-Glitzenstein, E. (2004). *Zionism in an Arab Country: Jews in Iraq in the 1940s*. Routledge.
 Report of the Anglo-American Committee of Inquiry regarding the problems of European Jewry and Palestine. (1946, April 20). Cmd. 6808. <http://tinyurl.com/54cnbj2x>

הערות

- 1 הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479 [להלן: דוח פיל]. המובאות ממסמך זה לקוחות מן התרגום הרשמי של ממשלת המנדט; מכתב אל הנציב העליון ארתור ווקופ מאת משה שרתוק, הנהלת הסוכנות היהודית, 15 בפברואר 1938, ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ], 25/2615S. דוד בלוק במושב השני של מועצת מפא"י, 25-26 באוקטובר 1930, ארכיון מפלגת העבודה [להלן: אצ"מ], 4/22.
- 2 מכתב מחיים ארלוזורוב לחיים ויצמן, 30 ביוני 1932, <http://tinyurl.com/3yprfrmn>.
- 3 בשנת 1937 חישה ועדת פיל ומצאה שהגירת 60 אלף יהודים בשנה תביא להשוואת מספר היהודים והערבים בארץ ישראל בתוך עשר שנים.
- 4 הדיון בעמדת ההסתדרות הציונית כלפי יהודי ארצות האסלאם מוגבל כאן להיבט הדמוגרפי בלבד.
- 5 הנוסח המקורי, באנגלית: אצ"מ S25/7161 *A viable Jewish state in an adequate area of Palestine* Minutes of the Jewish Agency Executive meeting, Paris, August 1946, אצ"מ [תרגום שלי, א"ח].
- 6 בסיפא של הצוטט הכוונה היא לאזור הנמתח לצידו המערבי של "הקו הירוק", ממזרח לשרון, במורדות הרי השומרון, שבו נמצאים יישובים ערביים רבים. האזור, שלא נכבש בידי ישראל במהלך מלחמת העצמאות, הועבר מירדן לישראל בעקבות הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לירדן 1949, ואז ניתן לו הכינוי "המשולש".

הישיבה השמינית של הכנסת הראשונה (8 במארס). דברי הכנסת, א, עמ' 60-63. <http://tinyurl.com/3ahst9v3>.
 הישיבה העשרים של הכנסת הראשונה (4 באפריל). דברי הכנסת, ו, עמ' 306. <http://tinyurl.com/3u9ypnme>.
 הישיבה השמונים ושבע של הכנסת הראשונה (21 בנובמבר). דברי הכנסת, ג, עמ' 129. <http://tinyurl.com/mr2cfw9n>.
 הכהן, ד' (תשנ"ד). **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1848-1953**. יד יצחק בן-צבי.
 הכהן, ד' (1994). **תכנית המיליון**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
הקונגרס הציוני העשרים והמושב החמישי של מועצת הסוכנות היהודית, ציריך 21-3 באוגוסט 1937, דין וחשבון סטיגנרפי (ל"ת).
 ויץ, י' (1989). שורשי העלייה ההמונית. בתוך **דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות**, ב/1 (עמ' 548-544).
 ויץ, י' (1994). **מודעות וחוסר אונים**. יד יצחק בן-צבי.
ועדת החוץ של הכנסת (2 במאי). ארכיון המדינה חצ 12/2923.
 חלמיש, א' (2003). עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם. בתוך א בראליו' קרלינסקי (עורכים), **עיונים בתקומת ישראל – סדרת נושא: כלכלה וחברה בימי המנדט** (עמ' 179-216). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות. <http://tinyurl.com/m8yrdndv>
 חלמיש, א' (2006). **במרוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים**. יד יצחק בן-צבי.
יומן בן-גוריון (1954, 20 באוגוסט). ארכיון בן-גוריון.
ישיבה מב/התשט של הממשלה הזמנית (1949, 6 בפברואר). תרשומת ישיבות הממשלה, ארכיון המדינה.
 ישיבת הנהלת הסוכנות (הנה"ס) (1942, 6 באוקטובר). בתוך י' הלר (תשמ"ה). **במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948** (עמ' 333). מרכז זלמן שזר.
 ישיבת הנהלת הסוכנות (הנה"ס) (1942, 8 בנובמבר). בתוך י' הלר (תשמ"ה). **במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948** (עמ' 336-338). מרכז זלמן שזר.
 ישיבת הנהלת הסוכנות (הנה"ס) (1944, 20 ביוני). בתוך י' הלר (תשמ"ה). **במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948** (עמ' 353-339). מרכז זלמן שזר.
ישיבת הנהלת הסוכנות (הנה"ס) (1951, 18 בנובמבר). אצ"מ, 937/S100, עמ' 12.
 לביד, ל' (2012). 'בכייה לדורות' או החלטה מכוונת? – דיון היסטורי והיסטוריוגרפי בסוגיית אי-כיבוש שטחי הגדה המערבית במלחמת תש"ח. **ישראלים**, 4, 96-68. <http://tinyurl.com/mryrdews>.
מושב הוועד הפועל הציוני בירושלים, כ"ז באדר ב' – ה' בניסן תרצ"ה (1935). ההנהלה הציונית.
מכתב בן-גוריון אל שלמה גרוס (23 במארס). ארכיון בן-גוריון, תיק התכתבויות (גם בארכיון המדינה, א/7224/40).
 נורדאו, מ' (תשכ"ב). **כתבים ציוניים ד – נאומים ומאמרים (1915-1920)** [תרגום: ייבין]. הספריה הציונית ירושלים.
 סיקרון, מ' (1957). **העלייה לישראל 1948 עד 1953: תוספת סטטיסטית**. מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
 פיקאר, א' (1999). ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים. **עיונים בתקומת ישראל**, 9, 338-394. <http://tinyurl.com/2k8prsdv>
 פיקאר, א' (2013). **עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה 1951-1956**. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
 צור, י' (2000). אימת הקרנבל – "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה. **אלפיים**, 19, 164-126.